

ՀԱՆԴԷՍ ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ

ԷՏՄՈՆՏՈՑ ՏԷ ԱՄԻԶԻՍ ԻՏԱԼԱՅԻՈՑԻ

ԱՅԱ ՍՈՖԻԱ

Եւ հիմայ՝ թէ՛ ճանապարհորդու թեանց խեղճ մատենադիր մ'ալ կրնայ օգնութեան կոչել մուսայ մը, ես ձեռնամած կը կոչեմ զինքը, վասն զի միտքս կը զարհուրի « յանդիման ազնուական առարկային » և բիւզանդական մայրեկեղեցւոյն մեծամեծ գիծերն առջևս կը դողդողան, ինչպէս երերածուփ ջուրէ մը ցոլացեալ պատկեր մը: Մուսայն յիս շնչէ, Սուրբ Սոփիա զիս լուսաւորէ և ինքնական Յուստինիանոս ինծի ներումն շնորհէ:

Հոկտեմբերի գեղեցիկ առաւօտ մը, իտալիոյ Հիւպատոսարանի տաճիկ գաւ վազի մը և յոյն թարգմանի մը հետ՝ վերջապէս գնացինք տեսնելու « գերկրաւոր արքայութիւնն, Վերկրորդ հաւ տատութիւնն, զկառքն քերովբէից, զաթոռ փառայն Աստուծոյ, զգարմանայիքն երկրի, զմեծագոյն տաճարն աշխարհի յետ Սրբոյն Պետրոսի »: Այս վերջին վճիռս, — զիտան իմ Պուրկոսի, Գոլոնիոյ, Մեդիոլանու և Փլորենտիոյ բարեկամքս, — իմա չէ, և չէի յանդգներ իմն ընելու զայն. բայց այլոց հետ յիշեցի՝ վասն զի Յունաց եւ Ռանդնալից ոգիէն նուիրագործեալ շատ մը բացատրութիւններէն մէկն է, զոր ճամբան մեր թարգմանը կը կըրկնէր մեզի: Եւ խորհրդով ընտրեի էինք տաճիկ ծեր գաւազի մը հետ՝ յոյն ծեր թարգման մը, յուսով՝ որ'ի գերեւ չեւաւ իրենց մեկնութեանց և իրենց ա-

ռասպելաց մէջ լսելու երկու կրօնից, երկու պատմութեանց, երկու ժողովրդոց միմեանց հետ ողորիլը. և թէ՛ մէկն եկեղեցին մեղի պիտի գովէր, միւսն մզկիթը հօշակէր, այնպէս որ ինչպէս որ պէտք էր տեսնել տեսնէինք զՍուրբ Սոփիա, քրիստոնէի աչքով մը և տաճիկ աչքով մը:

Մեծ էր իմ ակնկալութիւնս և վառ վրումն հետաքրքրութիւնս. և սակայն ճամբան կը մտածէի, ինչպէս գեռ կը մտածեմ, որ չկայ հօշակաւոր յիշատակարան, թէ՛ և արժանաւոր բլլայ իր համբաւոյն, ուսկից այնպէս կենդանի և պարզապէս հաճոյական յուզում մը գայ առ հոգին, ինչպէս այն՝ զոր կ'իմանաս զայն երթալու տեսնելու ժամանակ: Եթէ պէտք բլլար ինծի ժամ մը նորէն ապրելու այն ամեն օրերուն՝ յորս մեծ բան մը տեսայ, զայն կ'ընտրէի՝ որ անցաւ — երթանք — ըսած վայրկեանէն մէջ, և զայն՝ յորում լսեցի՝ թէ՛ — Հասանք, շահապարհորդութեանց գեղեցկագոյն ժամերն աւոնք են: Երթալու ատեն զօգցես կը զգաս թէ հոգիդ կը մեծնայ իբրեւ հիացման զգացմանքը բովանդակելու, որ յետ սակաւուց պիտի ծնանի հօն. կը յիշատակուին առաջին երիտասարդութեան իղձերն, որ երազ կը կարծուէին. կը տեսնուի աշխարհագրութեան ծեր վարժապետ մը, որ յետ գծելոյ զլուստանդունապօլիս Եւրոպայի տախտակին վրայ, յօգս կը սառեալագործէ (պըտլունց մը քիթախոտ մատանցը մէջ,)

մեծ մայրեկեղեցւոյն զիծերն. կը տեսնուի այն սենեակն, այն վառարանն, որուն դիմաց մերձաւոր ձմեռուան մէջ պիտի նկարագրէ զյիշատակարանն՝ յապուշ հարեալ և անշարժ երեսաց շրջանակի մը մէջ. այն Սուրբ Սոփիայի անունը՝ ՚ի դուխն, ՚ի սիրտն, յականջս կը լսուի հնչելը, ինչպէս կենդանի էակի մ'անունը որ մեզի սպասէ և զմեզ կանչէ մեծ գաղտնիք մը մերկանալու համար. մեր զխոյն վրայ կը տեսնուին երևութանալ շինուածոց հրաշակառոյց կամարներ և խարիսխներ՝ որ երկնից մէջ կը կորսուին. և երբոր նպատակէն քիչ քայլ հեռու ես, անպատմելի բերկրութիւն մ'ալ կ'իմանաս կենալու նկատելու խիճ մը, մոռեզի մը փախուստը տեսնելու, ծաղու բան մը պատմելու, քիչ մը ժամանակ կորսնցնելու, քանի մը վայրկեան ուշացնելու այն րոպէն որուն փափաղեցար քսան տարի և զոր պիտի յիշես բոլոր կենօք։ Սոյնպէս որ այս զարմացման համբաւեալ հաճոյքներէն շատ քիչ բան կը մնայ, եթէ վերցուի այն զգացումն որ զայնս կը յառաջէ և և այն որ անոնց ետեւէն կու գայ։ Գրեթէ միշտ պատարնք մ'է, հետեեալ ՚ի թեթիւ մուրուլթեան ճանաչմանէ մը, ուստի մենք կամակորք՝ ուրիշ պատարանքներ կը բուսցնենք։

Սուրբ Սոփիա մզկիթն հին Պալատան գլխաւոր մտից դիմացն է։

Սակայն Պալատան առջև տարածուած հրապարակին մէջ հասնելէն ետքը, առաջին աչք քաշող բանը՝ մզկիթը չէ, այլ Ամէտ Գ Սուլթանին առնունի աղբիւրն։

Տաճիկ արուեստին նորաձև և ճոխագոյն յիշատակարաններէն մէկն է։ Բայց յիշատակարանէ մ'աւելի, կիճէ մեհնար մ'է, զոր տարիածու սուլդան մ'իւր Ստամբուլին դիմաց դրաւ սիրոյ վայրկենի մը մէջ։ Ես կարծեմ որ միայն կին մը կրնայ զայն աղէկ նկարագրել, իմ գրիչս բաւական նուրբ չէ այդ պատկերը հանելու համար։ Առաջին տեսնելուդ՝ չես ըսեր աղբիւր մը։ Քառակուսի փոքր տաճարի մը ձևն ու

նի, և շինացի յարկով մը ծածկուած է, որ իր վէտ վէտ քիւերն պատերէն շատ դուրս կը կարկառէ, և կու տայ իրեն բազմոսի անորոշ երևոյթ մը։ Չորս անկիւններն չորս բոլորշի աշտարակիկներ կան, վանդակապատ պատուհանիկներով, կամ մանաւանդ նազենադոյն ձևով չորս համաոցակներ, որոնց կը համապատասխանեն ծածկին վրայ նոյնաթիւ թեթիւ գմբեթիկներ, իւրաքանչիւրն ՚ի գաղաթն շնորհալուր բուրգով մը, որոնք ՚ի միջակին կանգնած մեծագոյն գմբեթի մը պսակ կը յօրինեն։ Իւրաքանչիւր չորս որմնաց վրայ կրկին գեղեցկավայելուշ խորշեր կան. ընդ մէջ խորշից սրակամար աղեղ մը. աղեղան տակ՝ ծորակ մը, որ պզտի աւաղանի մը մէջ ջուր կը վազընէ։ Եինուածոյն չորս կողմն ալ ծածկուած մը կը պտըտի, որ կը լցնէ. — Այս աղբիւրն առ քեզ կը խօսի իր հնութեանը վրայ սուլթան Ամէտի յետագայ տողից մէջ. այս յատակ և անդորր աղբեր բանալին դարձուր և կտրգայ զանունն Սատուոյ. այս անըս պառ և ականակիտ ջուրէն խմէ և ազօթէ Սուլթանին համար։ — Փոքր շինուածք բոլոր սպիտակ կիճէն, որ հազիւ կ'երեւայ անթիւ պատերը ծածկող զարդարանաց տակ. պզտի կամարներ, խորշիկներ, սիւնակներ, ծաղկաձև սեթեթիկներ, բազմանկիւններ, ժապաւէններ, մարմարեայ գործածներ, կապոյտ յատակի վրայ ոսկեգօծութիւնք, գմբեթաց բոլորտիքը ծոպեր, ծածկին տակը երփն երփն տախտակօք դրուածներ, հարկը գոյնով միւսհոններ, հազար ձևով արարելի զարդեր, որ կարծես թէ աչքով նշմարելու ժամանակդ կը խառնուին, և գրեթէ կը զայրացնեն հիացման զգացումը, Չկայ ափ մը տեղ որ քանդակեալ, մանրանկարեալ, տանջեալ չլլայ, Բիւրեղեայ անօթոյ մը տակ դնելու բարեձևութեան, ճոխութեան, երկայնմութեան հրաշալիք մ'է, բան մը՝ որ կարծես թէ միայն աչաց համար եղած չլլայ, այլ թէ համը մը պիտի ունենայ, և կ'ուզես կտոր մը

ծծել. արկղ մը՝ որ կ'ուզես բանալ տես. նեւու համար ինչ կայ ներսն, եթէ արդեօք մանուկ աստուածուհի մը կամ մեծ մարդարիտ մը կամ գիւթական մատանի մը: Ժամանակը մասամբ մը ոսկեգօծութիւնքը պլազուներ, գոյններ խառնակներ և կիճքը սեցուցեր է: Ինչ պիտի եղած ըլլար այս սկայագործ գոհարն, երբոր հարկեր և վախճան տարի առաջ առաջին անգամ բացուեցաւ, բոլորովին նոր և փայլակնացայտ, հանդէպ աչաց Վոսիորի Սողոմոնին: Այս պէս հինօրեայ և սև ըլլալով ալ, դեռ նոստանդնուպօլսոյ բոլոր փոքր հրաշալեաց վրայ առաջնութիւնը կը պահէ. և բաց աստի, այնպէս պարզապէս տաճկական յիշատակաբան մ'է, որ յետ մի անգամ տեսնելէ, յիշողութեանդ մէջ միշտ բնեռապինդ կը մնայ այն կարգ մը թուոյ նկարուց մէջ, որ ապա բոլորը մէկտեղ մտաց առջև կը փայլակեն՝ ամեն անգամ որ Ստամպուլի անունը ականջիդ հնչէ, և կը ձևացընեն իբրև արեւելեան պատկերին յատակը, որուն վրայ պիտի շարժի մշտնջենապէս մեր մտածմունքը:

Աղբիւրէն Սուրբ Սոփիայի մզկիթը կը տեսնուի, որ կը փակէ հրապարակին մէկ կողմը:

Արասքին երկոյթը նշանակելի բան մը չունի: Այն որ միայն աչաց կանկ առնելու տայ, չորս սպիտակ բարձրաբերձիկ մինարէքն են, որ կ'ամբառնան շինուածոյն չորս անկիւնը տուներու պէս մեծ պատուանդանաց վրայ: Հըռ, չափաւոր գմբէթը փոքրիկ կ'երևայ: Զի կարծուիր որ նոյն այն գմբէթն ըլլայ՝ որ կը տեսնուի կապուտին մէջ ոլորտանալ տիտանի մը գլխոյն պէս՝ ի բերայէ, ի վոսիորէ, ի Մարմարա ծովէ և ի բլրոց Ասիոյ: Տափարակեալ գրմբէթ մ'է, կողմնակի ունենալով երկու կէս գմբէթներ, կապարով պատած, պատուհաններով պսակեալ, որ չորս սպիտակ և վարդագոյն լայն գիծերով նկարեալ որմնոց վրայ կը յենու, և ասոր ալ ահագին հաստարանաց կրթը

նած են, որոնց չորս կողմը խառնիխուռն կը բարձրանան փոքր անարգատեսիլ շատ շինուածներ, — բաղանիք, դպրոց, շիրիմ, հիւրանոց, աղբատաց խոհարանք, — որ մայրեկեղեցւոյն հին ճարտարապետական ձևը կը ծածկեն: Միայն կը տեսնուի ծանր, անկանոն, դեղնագոյն, ամրոցի մը պէս մերկ զանգուած մը, և ըստ երևութին ոչ այնչափ մեծ, ինչուան չգիտցողին ենթադրել տալու որ հոն մէջն ըլլայ Սուրբ Սոփիայ միջավայրին անհուն դատարկութիւնը: Հին մայրեկեղեցիէն յատկապէս ուրիշ բան չի տեսնուիր բայց եթէ մզկիթն, և այն ալ կորուսած է արծաթեայ փողփողումը, որ ըստ ասելոյ Յունաց, կը տեսնուէր ի գաղաթէն Ուիմպեսոյ: Բոլոր մնացածը մուսուլման է: Մինարէ մը Մէհմէմէտ Ֆէթիհ բարձրացուց, ուրիշ մը Սէլիմ Բ, մէկալ երկուքը Մուրատ Գ, Նոյն Մուրատայ են մոյթըն՝ բարձրացեալք վնշտասանբորդ դարուն վերջերն՝ գետնաշարժէ մը ցնցուած պատերը բռնելու համար, և գմբէթին ծայրը տնկուած պղնձէ ահագին մահիկը, որուն միայն ոսկեգօծութիւնը յիսուն հազար տուքագար: Ժեց: Հին անդաստակն աներկոյթ եղած է. մկրտարանը փոխուած է ի փառաւոր շիրիմ Մուսաֆայի և Ա. Իպրահիմի. գրեթէ մէկալ բոլոր յարակից յունական եկեղեցւոյն շէնքերը, կամ աւրուած, կամ նոր որմերէ ծածկուած, կամ այնպէս մ'այլափոխուած են որ ալ չեն ճանչցուիր: Ամեն կողմանէ մզկիթը կը սեղմէ, կը ճնչէ և կը պատրուակէ զեկեղեցին, որուն միայն գլուխն ազատ է, և սակայն վրան կը հսկեն իբրև չորս հակադէմ պահակապանք՝ կայսերական չորս մինարէք: Զարեկելի կողմանէ պոքրիւրէ և կիճէ վեց սիւներով զարդարեալ գուռ մը կայ: Ի հարաւակողմն ուրիշ գուռ մը, ուսկից գաւթի մը մէջ կը մտցուի պատեալ ի ցածագոյն և յանհաւասար շինուածոց. որուն մէջտեղն լուացմանց համար աղբիւր մը կը ցնցվէ, ծածկեալ կամարակապ փոքր տաճարէ մը,

վերամբարձեալ ութ տիւնակներէ : Եթէ դրսէն նայիս, Ստամպուլի մէկալ ուրիշ մեծ եկեղեցիներէն զՍուրբ Սոփիա շատ զանապաներ, բայց եթէ միայն ասով որ նուազ ճերմակ է և նուազ թեթև և շատ աւելի նուազ կ'անցնի մտքէ, թէ այն ըլլայ « մեծագոյն տաճարն աշխարհի յետ Սրբոյն Պետրոսի » :

Մեր առաջնորդը տարին զմեզ նեղ ճամբէ մը, որ շինուածոյն հիւսիսային կողմը կ'իյնայ, առ դուռն մի պղնձի, որ դարձաւ մեղմով ծղիւննացը վրայ, և մտանք գաւթին մէջ :

Այս գաւթիքը, որ երկայնաձիգ և բարձրաձեղուն սրահ մ'է, կիճով պատած և դեռ հօս և հօն հին միւսիոննե, բով պողպատովն, ինն դռներէ մուտք կու տայ արևելեան կողման թեւոյն, 'ի հնումն հակառակ կողմէն կը մտցընէր ուրիշ հինգ դռներէ ուրիշ գաւթի մը մէջ, որ երեքտասան դռներով անդաստակին հետ կը հաղորդէր :

Հագիւ շեմէն անցանք, փակեղաւոր մզկիթապանի մը մեր մտնելու հրամանագիրը ցուցինք, հողաթափներ հագանք, և առաջնորդաց ակնարկութենէ մը, երկկաղախառն մտեցանք արևելեան կողման միջին դրանը, որ բաց մեզի կը սպասէր :

Այն ինչ միջավայրին մէջ ոտք դրինք, երկուքնիս ալ մէկտեղ մնացինք իբրև բեռեռարք :

Առաջին ազգեցութիւնը յիրաւի մեծ է և նոր :

Հայացքով մը կ'ընդգրկես ահագին դատարկութիւն մը կէս գմբեթներու, որ կարծես թէ օգէն կախուած են, անյափիլի խարսխաց, հսկայաբերձ կամարաց, վիթխարի սեանց, սրահից, վերնատանց, դաշխաց յանդուգն ճարտարապետութիւն մը, որոց վրայ հազար մեծ պատուհաններէ լուսոյ հեղեղ մը կ'իջնէ. սրբազանն աւելի թատրոնական և իշխանապանձ չդիտեմ ինչ մը, մեծութեան և զօրութեան շուշականը մը, աշխարհային պերճութեան երևոյթ մը, ընտրականի, խուճողութի, օտարութեոյ, յանձնապաստանի, մեծա-

պայծառի խառնուրդ մը. մեծ ներդաշնակութիւն մը, յորում խարսխաց և կիկլոպեան կամարաց, որ կը յիշեցընեն հիւսիսային մայրեկեղեցիքը, որոտագոյ և ահեղաձայն զօղանից հետ կը խառնուին արեւելեան ազնուական և դաշն երգեր, Յուստինիանոսի և Հերակլեսայ կ'ունոց բազմաշառաշ երաժշտութիւնը, հեթանոսական նուագաց արձագանգներ, կնամարդի և խոնջ ժողովրդեան մը նուազ ձայներ, և վանդալաց, Ուլարացուց և Գոթաց հեռաւոր աղաղակներ. անջրացեալ մեծ վեհափառութիւն մը, տգեղ մերկութիւն մը, խորին խաղաղութիւն մը. ամիոփեալ և ծեփեալ Սուրբ Պետրոսի մայրեկեղեցւոյն և հսկայացեալ և ամայի Սուրբ Մարկոսի մայրեկեղեցւոյն զաղափար մը. երբեք չտեսնուած խառնուրդ մը տաճարի, եկեղեցւոյ, մզկիթի, խիստ տեսլեամբ և տղայական զարգարանք, հին բաներով և նոր բաներով, պլազան գոյներով, և անժանօթ և նորահնար յաւելուածովք. վերջապէս տեսարան մը՝ որ կը զարթուցանէ միանգամայն զարմացման և թաղծութեան զգացում մը, և քիչ մը ժամանակ տարտամ ոգւով կեցընել կու տայ՝ խօսք մը փնտրեւելու պէս՝ որ բացատրէ և հաստատէ յատուկ մտածմունքը :

Շինուածը կառուցեալ է գրեթէ հաւասարակողմ ուղղանկեան մը վրայ, որու մէջտեղը կամպառնայ մեծագոյն գմբեթը, վերամբարձեալ չորս մեծ կամարներէ, որոնք կը հանգչին չորս բարձրաշէն խարսխաց վրայ, որ են իբրև ոսկերոտիք բոլոր մայրեկեղեցւոյն երկու կամարաց՝ որ մտնողին դիմաց կ'իյնն, կը յենուն երկու մեծ կիսազրմբէթք, որոնք կը ծածկեն բոլոր միջավայրը, և անոնց իւրաքանչիւրը կը բացուի ուրիշ երկու փոքրագոյն կիսազրմբէթաց մէջ, որ իբրև չորս պզտի բոլորի տաճարներ կը ձևացընեն մեծ տաճարին մէջ : Մտից հակառակ կողման երկու փոքր տաճարաց մէջ կը բացուի կոնքն (abside), այն ալ քառորդ

գնտոյ կամարով մը գոցուած : Ուրեմն
 եօթն կէս գմբէթներ են՝ որ մեծագոյն
 գմբէթին բոլորքը պսակ կը յօրինեն,
 երկու ասոր ներքեւ, և հինգ այն եր-
 կուքին ներքեւ, առանց երեսիլի յենա-
 րան կէտի, այնպէս որ ամենը մէկէն
 կ'ընծայեն զարմանազարնչ թեթեւու-
 թեան երեւոյթ մը, և կը կարծուին յի-
 րաւի, ինչպէս ըսաւ յոյն բանաստեղծ
 մը, եօթն թելով յերկնից կամարէն
 կախեալք : Բոլոր այս գմբէթներն լու-
 սաւորեալ են կամարաձև և զուգաչափ
 մեծամեծ պատուհաններէ : Չորս վիթ-
 խորի խարսխաց մէջ, որ 'ի միջակի
 մայրեկեղեցւոյն քառակուսի մը կը
 ձևացընեն, յաջ և 'ի ձախ մոնողին
 կ'ամբառնան կանաչ կիճէ ութ հրաշա-
 տեակ սիւններ, որոնց վրայ կը կորա-
 նան ռազարթազարդ քանդակեալ շը-
 նորհաշուք կամարներ, որ միջավայրին
 երկու կողմուներ կը ձևացընեն ամե-
 նավայեելոյ կամարակապ դահլիճ մը, և
 կը վերցընեն մեծ բարձրութեամբ մը
 երկու լայնարձակ սրահներ, որոնք կը
 ներկայացընեն ուրիշ երկու կարգ սիւ-
 ներ և քանդակածոյ կամարներ : Եր-
 րորդ սրահ մը, որ կը հաղորդի երկուց
 առաջնոց հետ, կը բռնէ մօտից կողման
 բոլոր երկայնութիւնը, և երեք մեծ կա-
 մարներով, որոնք վերամբարձեալ կան
 երկուորեակ սիւններէ, կը բացուի մի-
 ջավայրին վրայ : Ուրիշ փոքրագոյն
 սրահներ, պորփիրեայ սիւններով բար-
 ձրացած, միջավայրին ծայրը զետեղած
 չորս փոքր տաճարաց մէջ կը մտնեն,
 և կը վերցընեն ուրիշ սիւններ, որոնց
 վրայ վերնատուններ կը յինուեն : Այս
 է մայրեկեղեցին : Մզկիթն է իրեւ
 սփռեալ իմն անոր ծոցոյն մէջ և կը-
 ուեւեալ որմնը վրայ : Միհրապը, — Մէք-
 քէ ցուցընող ուղղութեան խորշը, —
 կողքին խարսխի մի մէջ փորուած է :
 Դէպ 'ի վեր իր աջակողմը, կախուած է
 չորս գորգերէն մէկն՝ որուն վրայ Մահ-
 մէտ իր աջօթը կ'ընէր : Միհրապի մեր-
 ձաւորագոյն կոնքին անկիւնը, դժուար
 ելանելի սանդղիկի մը ծայրը, կողմնակի
 ունենալով կիճէ կրկին սիւնազարդ

վանդակներ՝ հոյակապ նրբութեամբ մը
 քանդակած, կոնաձև նորահնար յար-
 կի մը տակ, Բ Մէհմէմէտի կրկին յաղ-
 թական դրօշից մէջտեղն, դուրս կը
 ցցուի ամպիոնը, ուր Գեաթիպը կ'ե-
 լէ զՂուրանը կարգալու, մերկ սուր մը
 'ի բռին, ցուցընելու համար որ Սուրբ
 Սոփիա նուաճեալ մզկիթ մ'է : Ամպիո-
 նին զիմաց՝ Սուլդանին վերնատունը
 կայ, ծածկուած ոսկեզօծ գծազարդ
 վանդակով : Ուրիշ ամպիոններ կամ տա-
 մալեաց տեսակներ, ծակոսկէն քան-
 դակեալ սիւնազարդ վանդակներով,
 և վերամբարձեալ կճեայ սիւնակներով
 և արաբիկ պճնեալ կամարներով, կը
 տարածուին հօս և հօն ընդ երկայնու-
 թիւն որմոցն կամ կը յառաջնէ դէպ
 'ի միջավայրը : Մօտից աջ և ձախ կողմը,
 ալապատէ երկու ահագին սափոր-
 ներ կան, Պերդամայի աւերակաց մէջ
 դառնուած, և յԳ Մուրատէ փոխա-
 դրեալը 'ի կոստանդնուպօլիս : Խա-
 ռիսիւններէն, մեծ բարձրութենէ մը,
 ահագին կանաչ սկաւառակներ կը կա-
 խուին, ոսկեղէն գրերով Ղուրանի ար-
 ձանագրութեամբք : Վարը մեծամեծ
 պորփիրէ տոմսեր կախուած են որ-
 մոց վրայ, Ալլահի, Մահմէտի և առաջին
 չորս խալիֆայից անուամբք գրուած :
 Գմբէթը վեր վերցընող չորս կամարնե-
 րէն ձևացած անկեանց մէջ դեռ կը
 տեսնուին միւսիոնէ չորս քերովբէից
 տարածեալ թերք, որոնց երեսը գո-
 ցուեցաւ ոսկեզօծ ծաղկաձև զարդով
 մը : Գմբէթից կամարներէն կերպասէ
 անթիւ լարեր կը կախուին, որ մայրեկե-
 ղեցւոյն զրեթէ բոլոր բարձրութիւնը
 կը չափեն, և կը կրեն ջայլաման հաւ-
 կիթ, քանդակուածոյ պղնձէ կան-
 թեղներ, և բիւրեղեայ գունտեր : Հօս
 և հօն իդգասեան փայտէ գրակալներ
 կը տեսնուին, սատափով և պղնձով ա-
 դուցիկ, վրանին ձեռագիր Ղուրաններ :
 Գատակը գորգերով և սփրիթներով
 ծածկուած է : Պատերը մերկ, սպիտա-
 կադոյն, դեղնագոյն, սև մախրադոյն,
 դեռ տեղ տեղ ամոյն միւսիոնօք զար-
 դարուած : Ընդհանուր տեսքը՝ տխուր է :

Մզկիթին առաջին զարմանալիքն մեծ գմբէթն է։ Միլավայրին մէջանդէն նայելով յայն, յիսաւի կարծես թէ, ինչպէս ըսաւ Սդայէլ Սուրբ Պետրոսի գմբէթին համար, մեր գլխոյն վրայ կախուած վիհ մը կը տեսնես։ Ամենաբարձր է, ահագին շրջապատ մ'ունի և իր խորութիւնը իր տրամագծին միայն վնցերորդ մասն է, որ զինքը նաև աւելի մեծ կ'երևցնէ։ Իր խարոխին չորս կողմը տամալիք մը կայ. տամալեաց վրայ քառասուն կամարածև պատուհանաց պսակ մը։ Գագաթան վրայ գրուած է այն վճիռն զոր հնչեցուց Մէհէմմէտ Բ մայրեկեղեցւոյն աւագ խորանին դիմաց իր ձին կեցնելով կոտանդնուպօլսոյ առման օրը. — Ալլահ է լոյսն երկնից և երկրի. — Ե գրերէն ումանք, սեւգոյն յատակի վրայ սպիտակք, ինն մեղր երկայնութիւն ունին։ Ինչպէս ամենքը գիտեն, այս օգակաւոյց հրաշակերտն սովորական շինութեան նիւթերով չէր կրնար ելլել ի զլուսկամարները չեղաքարամբ շինուեցան, որ ջրոյ վրայ կը լողայ, և Հոռոսի կղզւոյն աղիւսներով, յորոց հինգը հազիւ հասարակ աղիւսոյ մը չափ կը կշռեն։ Իւրաքանչիւր աղիւսոց վրայ Դաւթի վճիռը գրուած էր. — Աստուած ի մէջ ևնոց և ևնքսս մի սաւսնեացիս։ Օգնեացէ ևնոց Աստուած ի վաղորդայնէ մինչև ի վաղորդայն։ — Առ իւրաքանչիւր երկուտասան պտոյտ աղիւսոյ, սրբոց մասունք կ'որմէին կամարին մէջ։ Մինչդեռ գործաւորք կ'աշխատէին, քահանայք կ'երգէին. Գուստինիանոս կտաւէ պատմուծան մը հազած առնթերակոյ կ'ըլլար. անհուն բազմութիւն մը հիանալեօք կը նայէր։ Եւ զարմանալու բան չկայ՝ երբոր մտածես որ այս « երկրորդ հաստատութեան » շինութիւնը, քան չեի ևս և մեր օրերուն մէջ, անօրինակ յանդգնութիւն մ'էր վնցերորդ դարուն մէջ։ Ռամիկը կը կարծէր որ հմայութեամբ վեր կեցած ըլլայ, և Տաճիկը զայն ստանալէն երկար ժամանակ վերջը, հարկադրեցան, Սուրբ Սոփիայ

մզկիթին մէջ աղօթելու ատեն, բռնադատել իրենք զիրենք աչքերին յԱրևելս դարձնելու՝ փոխանակ բարձրացնելու առ « երկինքն քարեղէն »։ Արդարև գմբէթն գրեթէ միլավայրին կէսը կը ծածկէ, այնպէս որ կիշխէ և կը լուսաւորէ զբոլոր շինուածը և ամեն կողմերէն հատուածի անջրպետ մը կ'երևայ. կ'երթաս կ'երթաս և միշտ տակը կը գտնուի, և կը դառնաս հարիւրերորդ անգամ քու աչքդ և մտածմունքդ թաւալելու անոր մէջ, բուն հաճոյից սարսուռով մը, որ թռչանաց զգացման կը նմանի։

Միլավայրն և գմբէթը տեսնելէն ետքը, հազիւ սկսած կ'ըլլաս Սուրբ Սոփիա տեսնել։ Զոր օրինակ՝ ով որ քիչ մը պատմական հետաքրքրութեան ըստուել կ'ունի, կրնայ ժամ մը քննել զսիւները, Հօսկան բոլոր աշխարհիս տաճարաց կապուտ կողովուտքը, կանաչ կիծէ սիւները, որ վեր կը վերցնեն երկու մեծ սրահքը, յատենակալաց եփեսոսի ընծայեցան առ Գուստինիանոս, և Անահայ տաճարին կը վերաբերէին, որ յաճիւն դատեցաւ յերոստատոսէ։ Պրփիւրէ ութ սիւներն, որ ընդ մէջ խարսխաց զոյգ զոյգ կը բարձրանան, կը վերաբերէին Արեգական տաճարին՝ զոր ամբարձ Աւրդիանոս ի Պապլէքէ, Ուրիշ սիւներ՝ Կիլիկիան Արամազդոյ տաճարէն, Պալմիրայ Իլիոսի (Արեգական) տաճարէն, Թեբէի, Աթէնքի, Հռովմայ, Տրոյիոյ, Կիւկլա, դայց, Ալեքսանդրիոյ տաճարներէն են. և մեծութեան և գունոց անթիւ զանազանութիւն մը կ'ընծայեն։ Սիւներու, սիւնազարդ վանդակաց, պատուանդանաց, և սալաքարանց մէջ, որ որմոց հին ծեփէն փնացեր են, կը տեսնուին Արշիպեղազոսի, փորք Ափոյ, Ափրիկէի և Գաղղիոյ ամեն հանքաց մարմարեանքը։ Վոսփորի կիճը, սպիտակ, սևով խալտախարիւ եղած, ճերմակ երակով սև կելտականին դիմադէմ գրուած. Լակոնիոյ կանանչ կիճը Լիբիոյ կապոյտ մարմարին մէջ կը ցլանայ. եփապտոսի կիտուած ազարդ պար-

փիւրը, Թեաւալիոյ աստեղագիւղ կրանի-
տը, Եասսի լեռան կարիացի քարը սպի-
տակով և սևով զծաւորեալ, երկաթով
խայտուտիկ տմոյն կարիստական մար-
մարն, իրենց գոյները կը խառնեն փը-
ռիւզեան մարմարիոնի ծիրանւոյն ,
Սիւնադայի մարմարիոնի վարդին ,
Մաւրիտանիոյ մարմարին ոսկւոյն, Պա-
րոսի մարմարիոնին ձեան հետ : Այս
գունոց զանազանութեան վրայ աւել-
ցուր ժապաւինաց , դրուագաց , ծաղ-
կաձև զարդուց , վանդակասեանց ,
կորնթական նորաձև ճարտարապետու-
թեամբ խոյակաց աննկարագրելի զա-
նազանութիւն մը , յորս հիւստուած են
կենդանիք , տերիք , խաչք , քիմեոք ,
և այլք որ կարգի մ'ալ չեն վերաբերի ,
հրէշք նկարով և մեծութեամբ անհա-
ւասարք , ըստ դիպաց մէկտեղ եկած .
և սեանց բուններ և այլանդակ արձա-
նագործութեամբք պճնազարդեալ պա-
տուանդաններ , դարերէ մաշած և սու-
րերէ ճեղքուած . որ ամենքը մէկտեղ
նորատեսիլ երեոյթ մը կ'ընծայեն ան-
կարք և բարբարոսական վեհափառու-
թեան , և կիրթ ճաշակի եպերանքն են ,
և չես կրնար աչքդ կտորել անոնցմէ :
Սակայն միջավայրին մէջ կեցած ,
չես կրնար իմանալ մզկիթին բոլոր ընդ-
արձակութիւնը : Արդարեւ միջավայրն
միայն պզտիկ մաս մ'է : Երկու կամա-
րակապներն , որ կողմնական սրահը
վեր կը վերցընեն , իրենք իրենց միայն
երկու մեծամեծ շէնքեր են , յորոց կըր-
նաս երկու տաճար շինել : Անոնց իւրա-
քանչիւրը երեք մաս բաժնուած է ,
բարձրաբերձ կամարներէ անկատաքը-
շեան հօս սիւններ , թակաղակներ , խա-
րիսխներ , կամարներ , ամենայն ինչ ա-
հագին է : Այն կամարակապներուն
տակ պտտեալ ժամանակ , հաղիւ կը
տեսնուի , Եփեսոսի տաճարին սեանց
անջրպետից պատճառաւ , մեծ միջա-
վայրը , և կարծես թէ ուրիշ մայր-
եկեղեցւոյ մը մէջ ես : Նոյն ազդեցու-
թիւնը կ'ունենաս նաև այն սրահներէն
յորս ամենաթեթև միտմամբ պարու-
րաձև սանդղէ մը կ'երթաս , կամ մանա-

ւանդ զառիվեր ճամբէ մը , և ձիաւոր
մարդ մը հօն դիւրութեամբ կրնայ ել-
լել : Սրահները կանանց պահուած ե-
կեղեցւոյն վերնատունքն էին . ապաշխա-
րողքը գաւթին մէջ կը կենային , հա-
ւատացելոց բազմութիւնը միջավայ-
րին մէջ , իւրաքանչիւր սրահ կրնայ
կոստանդնուպօլսոյ արուարձանի մը
ժողովուրդը պարունակել : Այլ չես կար-
ծեր որ եկեղեցւոյ մէջ ըլլաս . կարծես
թէ տիտանական թատրոնի մը պատը-
զամին վրայ կը պտտիս , ուր քանի մը
վայրկենէն պիտի հնչէ հարիւր հազար
ձայնից երգ մը : Մղկիթը տեսնելու
համար պէտք է կարկառիկ սինազարդ-
վանդակէ մը և այն ատեն բոլոր մեծու-
թիւնը կ'երևայ : Աղեցքն , կամարքն ,
խարիսխքն , ամենայն ինչ հսկայա-
կերպ է : Կանաչ սկաւառակները , որ
կարծես թէ բազիլալ պիտի չափուէին ,
տուն մը կը ծածկեն : Պատուհանքն՝
պալատանց դռներ են . քերովբէից
թեքն՝ նաւուց առագաստներ են . վեր-
նատունքն՝ հրապարակներ են . դմբէ-
թը՝ դուխ կը պտտըցնէ : Աչքը վար
խոնարհեցնելով , ուրիշ զարմանք մը
կ'ունենաս : Չէիր կարծեր որ այնչափ
բարձր ելած ըլլաս : Միջավայրին դռ-
տիկոնը վարը անդունդի մը խորն է ,
և ամպիոնքն , Պերգամայի սափորքն ,
սփրիդքն , կանթեդքն , տարապայման
կերպով փոքրկացած կը կարծուին :
Հօնկէ քան թէ վարէն Սուրբ Սոփիայի
մզկիթին նորօրինակ յատկութիւն մը
լաւագոյն կը տեսնուի , և է՝ որ միջա-
վայրը Մէքքէի ճիշդ ուղղութիւնը չու-
նենալով , որուն պէտք է դառնան մու-
սուլմանք աղօթելու ժամանակ , բոլոր
սփրիդներն և բոլոր դորգերն շինուա-
ծոյն զծից խոտորնակի դրուած են , և
գէշ կ'երևան աչաց իբրև հեռահայե-
ցութեան մեծ սխալ մը : Վերէն աղէկ
կ'ընդգրկուի աչաց հայեցուածով և
մտք մզկիթին բոլոր էութիւնն , ճա-
կասնին գէպ 'ի գետին սփրիդաց վրայ
ծնրադրած Տաճիկներ կը տեսնուին .
այլք ձեռքերնին երեսներնուն առջև
արձանաց պէս կանգուն կայնած իբրև

թէ խօսէին ամերիկացիներուն խորշումից հետո. ումանք խորշումի մ' ուղքը ծունկ ծնկան վրայ եղեալ նստած, իբրեւ թէ ծառի մը հովանոյն տակ հանգչէին. քանի մը քօղածածուկ կանայք 'ի ծունր առանձին անկիւն մը, ծերեր՝ դրակալաց դիմաց նստած, որ զՎոլտերը կը կարդան. իմամ մը՝ մանկանց խումբի մը սուրբ տողեր արտասանել կու տայ. և հօս և հօն հեռաւոր կամարակապից տակ և սրահից մէջ, իմամ, քեթիպ, միւսքիւն, մզկիթի ծառայք, նորաձեւ զգեստիւք, որ անմուռն կ'երթան և կու գան իբրեւ թէ յատակին չի գալէին: Կարդացողաց և աղօթողաց դաշն և միակերպ ծայներէն ձեւացած ներդաշնակութիւնը, այն նորաձեւ հազարկան թեղքն, այն պայծառ և հաւասար լայսը, այն ամայի կոնքը, այն լռանիստ լայնարձակ արահներն, այն անբաւուր թիւնն, այն յիշատակներն, այն անդորրութիւնը՝ մեծութեան և դաշտնեաց տպաւորութիւն մը կը թողուն 'ի հոգին, զոր ոչ խօսքը կրնայ բացատրել և ոչ ժամանակը կարող է ջնջել:

Այլ 'ի խորս, ինչպէս արդէն ըսի, տխուր տպաւորութիւն մ'է, և չախալեցաւ մեծ քերթողը որ բաղդատեց զմզկիթին Սուրբ Սոփիան « հաղայական գերեզմանի » մը, վրան զի ամեն կողմանէ սոսկալի աւերի մը հետք կը տեսնուի հօն, և այժմեան եղածին վրայ դարմանալով այնչափ չես զուարճանար, որչափ ցաւ կը զգաս մտածելով զայն ինչ որ էր երբեմն. Յետ հանդարտելոյ առաջին դարմանաց զգացման, մտածմունքն անընդդիմադրելի կը խոյանայ անցելոյն մէջ. Եւ դեռ այսօր, երեք տարիէն ետքը, մեծ մզկիթը 'ի միտս իմ չարձանանար երբէք՝ որ ես զիս չբռնադատեմ փոխանակ անոր եկեղեցին առջեւ ներկայացընելու: Մուսուլմանեան ամպիոնները կը տապալեմ, կանթեղներն և սափորներն կը վերցնեմ, կը հանեմ 'ի բաց սկաւառակքը և պօր. փիւրեայ տախտակներն, կը բանամ որմամբ դռներն և պատուհանքն, կը քերեմ ծեփն որ պատերն և կամարներն

կը ծածկէ, և ահա մայրեկեղեցին ամբողջ և ամենանոր, ինչպէս երեքտասան դար առաջ, երբոր Յուստինիանոս աղադակեց. — Փառք Աստուծոյ, որ զիս արժանի դատեցաւ այս գործը 'ի զլուխ հանելու: Սողոմոն, յաղթեցի քեզ, — Որ կողմանէ որ այլք պտուրի, ամենայն ինչ կը ճաճանչէ, կը շողշողէ և կը փայլատակէ, ինչպէս առասպելաց դիւթական արքունեաց մէջ: Մեծամեծ որմունքը, ազնիւ կիճերով պատած, կ'արձըկեն ոսկւոյ, փղոսկրի, պողովատկի, բատոյ, սատափի ցովմունքներ. մարմարիոնաց անթիւ բիծերը, պսակաց և բողբոջ ծաղկանց տեսիլ կ'ընծայեն. վանակնի անթիւ միւսիոնները կու տան պատերուն (որոնց վրայ արեւուն ճառագայթ մը կը զարնէ) աղամանդաւուռ արծաթեայ որմոց երևոյթ: Խոյսակները, դրուադները, զոները, կամարաց զարդերը յոսկեզօծ պղնձէ են: Կամարակապ սրահից և դահլճաց կամարներն, հրանկար, ոսկեղէն յատակի վրայ՝ հռչատակաց և սրբոց հսկայականերպ պատկերներ կ'ընծայեն: Խարբսխաց առջեւ, մատրանց մէջ, դրանց քով, սեանց մէջ տեղ, կանգուն կան մարմարիոնէ և պղնձէ արձանք, ձայն ոսկի ահագին ստեղատուր աշտանակներ, թաւաւորական ամբողջ պէս շողշողէնի գրակալաց վրայ յեցած հսկայաձեւ աւետարաններ, փղօսկրեայ բարձր խաչեր, մարգարտօք պաղպաղուն անօթներ: Միջամպրին խորունկը կը տեսնուի միայն խառնակ շողիւն մը իբրեւ շատ մ' այրող բաներու: Դասին սիւնազարդ վանդակն է, ոսկեզօծ պղնձէ. ամպիոնն է, քառասուն հազար լիպրէ արծաթով դրուագեալ, որ եգիպտոսի տարւոյ մը տուրքն արծեց. եօթն քահանայից ամբողջներն են, պատրիարքին ամբողջ, ինքնակալին դահլ, ոսկեզօծեալք, քանդակածոյք, երփնազարդեալք, մարգարտայեռք, յորս երբոր շեշտակի կ'իջնէ լոյսն, չես կրնար աչք սկեռել: Այս շքեղութիւններն անդին, եկեղեցւոյ կոնքին մէջ, աւելի վառվառ փայլատակումն մը կը տես.

նուի, խորանն է, որուն սեղանը, վեր-
ամբարձեալ չորս ոսկեղէն սիւներով,
արծաթեղ, ոսկեղ, անագի, և մարգար-
տաց ձուլմամբ եղած, և տապանակն՝
զուտ արծաթէ չորս սիւներով ձեւացած,
որոնց վրայ կը բարձրանայ ձուլածոյ
ոսկի գմբէթ մը, վերցընելով ոսկեղէն
գունտ մը և խաչ մ'երկու հարիւր վաթ-
սուն լիպրէ ծանրութեամբ։ Սեղանէն
անդին աստուածային իմաստութեան
հակայարեւրձ պատկեր մը կ'ամբառնայ,
որ ոտքերովն յատակին կը դպչի և
դիտով կոնքին կամարին։ Այս բոլոր
զանձուց վրայ կը փայլակեն 'ի բար-
ձունս եօթն կիսագմբէթք՝ վանակնի և
ոսկեղ միասիններով ծածկեալք, և մեծ
գմբէթն, որուն վրայ կ'երկըննան ա-
ռաքելոց, աւետարանչաց, Կուսին և
Խային անչափելի պատկերներն, բոլոր
ոսկեղած, գունաւորեալ և փայլակնա-
նշոյլ, իբրեւ զոհարից և ծաղկանց կա-
մար մը։ Եւ գմբէթք և սիւնք և արձանք
և ստելնաւոր աշտանակք կ'անդարագառ-
նան ալեձեւ պրոկոննեսեսն մարմարեո-
նէ ահագին յատակին վրայ, որ չորս
դիսաւոր դռներէն նայելով, չորս շքեղ
դէտոց պատկերը կը ներկայացընէ,
հողմէն ծածանած։ Այսպէս էր մայր-
եկեղեցւոյն ներսը։ Բայց պէտք է նաև
յիշել մեծ գաւիթը, բոլորեալ 'ի սեանց
և միասինապատ որմերէ, և զարդա-
րեալ կճեայ աղբիւրներէ և ձիաւոր ար-
ձանիկներէ։ Եւ աշտարակը՝ ուսկից երե-
սունեներկու զանգակը իրենց ահեղ
դանչիւնները կը լսեցընէին եօթանց
բլրոց։ Կղնձեաց հարիւր դրոշմք՝ ար-
ծաթեայ խորաքանդակք և վերտա-
ռութեամբ դրուագեալք։ Սիւնհողոսից
սրահըն, ինքնակալաց սենեակըն, քա-
հանայից բանտըն, մկրտարանն, դան-
ձիւք լի ընդարձակ աւանդատունըն, և
անդաստակաց, սեղանատանց, նուրբ
անցից, գաղանի սանդղոց բաւիղ մը,
որ կը պտտէին յինուածոյն կողից չորս
կողմը և կը տանէին վերնատանց կամ
ծածուկ աղօթարանաց։ Արդ կրնայ
գուշակուիլ թէ ինչպիսի տեսարան
կ'ընծայէր այսպիսի մայրեկեղեցի մը

կայսերական հարսանեաց, ժողովոց,
թագադրութեանց մեծամեծ հանդի-
սից ատեն։ Երբոր Կայսերաց ահագին
պալատէն, հազար սեամբք պճնեալ
ճանապարհի մը մէջէն, միտենեղք և
ծաղկամբք սփռեալ, խնկովք և զմռով
անուշահոտեալ, մեծագին անօթներով
և կերպասէ պաստառակալք պճնա-
գորգեալ տանց մէջէն, կապուշտից և
կանաւնից կրկին խմբից մէջէն, քեր-
թօղաց երգոց և նուիրակաց աղաղա-
կաց մէջէն, որ կեցցէ կը գոչէին ինքնա-
կալութեան ամեն լեցուով, կը յառա-
ջէր ինքնակալն, խաչապսակ թաղով
մը, կուռքի մը պէս մարգարտապարզ,
ծիրանեգոյն վարագոյրներով ոսկեղէն
կառքի մը վրայ բազմեալ, ձգեալ
'ի կրկին ապիտակ ջրուոց, և պարփա-
կեալ պարսկական իշխանի շքեղէն
մը, և իրեն ընդ առաջ կուռքար շքեղա-
շուք կղերն 'ի գաւիթ մայրեկեղեցւոյն և
բոլոր այն արքունականաց, զինակրաց,
լոկողէնդաց, պուտոսպալմարաց, տրուն-
կարաց, գունգստապլից, ներքինի զօրա-
պետաց, գոգ վարչաց, կաշառակործ
ատենակալաց, անամթ պատրկաց,
վատչուէր ծերակուտից, գերեաց, խնդ-
կատակաց, դիպուածաբանից, ամե-
նայն երկրէ վարձուորաց ումբխը, բո-
լոր այն պերճասէր խառնաղանձը, բո-
լոր այն ոսկեղծ փառութիւնը՝ վեց հա-
զար ստեղնաւոր աշտանակներէն լու-
սաւորեալ միջավայրին մէջ կը թափէր
քսանեօթն դռներէ, և կը անտուէր
դասին վանդակաց երկայնութեամբը,
սիւնադարգ սրահից տակ և վերնա-
տանց մէջ երթեմէն մը, հերպանծ
գլխոց և ծիրանեգոյն փիլոնից աղմկա-
լից ընդխառնում մը, ականակուռ
գլխարկաց, ոսկեղէն մանեկաց, ար-
ծաթեայ վահանաց շողողիւն մը, պա-
տուադիր շարժուածոց փոխանակել մը,
թեքմանց և ժպտելու հանդիպում մը,
կերպասէ թիկնոցաց և շքոյ սուսերաց
արուեստակեալ քարշում մը, և մեղի
բուրում մը կը լեցընէր օդը։ և վա-
տասիրտ անհուն ամբոխ մը կամարնե-
րը կը հնչեցընէր ցնծութեան աղաղա-

կօք և անսուրբ ծափահարութեամբք :
 Մղկիթին մէջ լուծեամբ քանի մը
 պտոյտ ընեղէն ետքը, թողուցինք որ խօ-
 սին մեր առաջնորդը, որ սկսան ցուցը-
 նել մեզի մատուռներն որոնք շինուած
 էին սրահից տակ և կողպատուած ամե-
 նայն բանէ, ինչպէս մայրեկեղեցւոյն
 ուրիշ ամեն մասերն : Ոմանք գանձա-
 տան կը ծառայեն, ինչպէս Պարթենո-
 նի շէնքին յետակողմը, յորս Տաճիկք
 երբ կը մեկնին երկայն ճանապարհոր-
 դութիւն մ'ընելու կամ երբ գուրեւ կը
 վախնան, հօն կը գետեղեն իրենց դը-
 րամներն և իրենց թանկագին ինքքը,
 և նաև տարիներով հօն կը թողուն
 Աստուծոյ՝ պահպանութեան ներքեւ :
 այլք, պատով մը փակուած, փոխեալ
 են 'ի հիւանդանոց, յորում բժշկութեան
 կամ մահուան կը սպասէ անբժշկելի
 հիւանդ մը կամ տղէտ մը, որ երբեմն
 լալագին աղաղակօք կամ տղայական
 ծիծաղով կը հնչեցնեն մղկիթը : Հօս-
 կէ տարին զմեզ միջովայրին մէջտեղն,
 և յոյն թարգմանը օկսաւ պատմել մայր-
 եկեղեցւոյն զարմանալիքը : Յիրաւի
 ծրագրով Անտարմոս արալլացին և խի-
 դորոս միլեոտացի ճարտարագետներէն
 գծուեցաւ, այլ հրեշտակ մ'էր որ իրենց
 ներշնչեց առաջին գաղափարը : Նոյն-
 պէս հրեշտակ մ'եղաւ որ թելադրեց
 Յուստինիանոսի եկեղեցւոյ կողքին մէջ
 երեք պատուհաններ բանալու, որ եր-
 րորդութեան երեք անձինքը ներկայա-
 ցնեն : Այսպէս եկեղեցւոյն հարիւր և
 եօթն սիւները կը ներկայացնեն այն
 հարիւր և եօթն սիւններն՝ որ վեր կը
 վերցընեն իմաստութեան տունը : Շի-
 նուածոյն կառուցման կարևոր նիւթերը
 ժողովելու համար, եօթն տարի ծախե-
 ցան : Հարիւր հիւսանց վարպետք աշ-
 խատութեան վրայ կը հսկէին, և մի և
 նոյն ժամանակ տասն հազար գործա-
 ւորք կ'աշխատէին, հինգ հազար մէկ
 կողմէն, հինգ հազար մէկալ կողմէն :
 Դեռ քանի մը թիւ միայն գետնէն պա-
 տերը բարձրացած էին, և արդէն չորս
 հարիւր յիսուն կենդինար ոսկւոյ ծա-
 խուած էր : Միայն շինուածոյն համար

բովանդակ ծախքը ելաւ քսան և հինգ
 միլիոն լիւրա : Եկեղեցին Պատրիարզէն
 օրհնուեցաւ հինգ տարի, մետասան ա-
 միս և տասն օր առաջին քարը դնելէն
 ետքը, և Յուստինիանոս հրամայեց այն
 պատճառաւ պատարագներ, տօներ,
 դրամոյ և ուտեստի բաշխումներ, որ
 երկու շաբաթ տևեցին : Հօս խօսքն ա-
 ռաւ տաճիկ գաւաղը, և ակնարկեց մե-
 զի այն խարխիւր որուն վրայ Մէհէմ-
 մէտ Բ սուլդանն, մոնելով յաղթական
 'ի Սուրբ Սոփիա, ալ ձեռին արինւ-
 ռուշտ գրոյմը թողուց, իբրև իր աշխար-
 հակալութիւնը կնքելու համար : Եւ
 տոյ ցըցուց Միհրապի մօտ ցոլարտ պա-
 տնշման կոյուածը, ուսկից շարունակ
 զովային հով մը կը փչէ, որ ներշնչեց
 ամենէն աւելի գեղեցիկ աղօթները իւ-
 ռամի մեծագոյն վարդապետաց : Տեսնել
 տուաւ մեզի ուրիշ պատուհանի մը մէջ
 նշանաւոր շողշողուն քարը, որ թափ-
 անցիկ մարմարիոնէ տախտակ մ'է,
 որ բիրեդի կտորի մը պէս կը փայլի
 երբ արևուն ճառագայթը վրան կը
 զարնէ : Հիւսիսային կողմի դռնէն
 մոնողին ձախակողմը, դպցնել տուաւ
 մեզի քրքնաղ սեւան, որ պղնձապատ
 սիւն մ'է որուն կիճը միշտ խօնաւ կը
 տեսնուի պատենին փոքր պատառուա-
 ծէ մ'է : Եւ 'ի վերջոյ ցըցուց գոգա-
 ւոր մարմարիոնի կտոր մը, բերեալ
 'ի Բեթղէհէմէ, որուն մէջ կ'ըսուի թէ
 այն ինչ ծնած գրուեցաւ Սիտի Իւ-
 սա «՝որդին Մարիամու, առաքեալն
 Աստուծոյ, հողին որ ելանէ 'ի նմանէ,
 որ արժանի է պատուոյ և յայսմ և 'ի
 հանդերձեալ աշխարհի » : Բայց ինծի
 երևեցաւ որ ոչ տաճիկն և ոչ յոյն շատ
 կը հաւատային : Դեռ անգամ մ'ալ
 խօսըն՝ առաւ թարգմանը, սրահից որ-
 մած դրան մը դիմացէն անցնելու ա-
 տեն, եպիսկոպոսին հռչակաւոր ա-
 ռասպելը պատմելու համար, և այս
 անգամ համալման բարբառով մը խօսե-
 ցաւ, որ եթէ անկեղծ չէր, աղէկ կեղ-
 ծեալ էր : Այն վայրկենին յորում Տա-
 ճիկը խուժեցին յեկեղեցին Սուրբ Սո-
 փիա, յոյն եպիսկոպոս մ'աւազ խորա-

նր պատարագ կ'ըսէր։ Տեսնելով զյար-
ձակողքը, թողուց խորանը, սրահին
վրայ ելաւ, և հալածուելով զինուոր-
ներէն, աներևոյթ եղաւ այն փոքր
դռնէն, որ անմիջապէս քարէ պատով
մը փակուեցաւ։ Չինուորք կատաղա-
բար սկսան զարնել պատը։ Բայց մի-
այն իրենց զինուց հետքը ձգեցին հօն։
որմնագիրներ կանչուեցան, բայց ամ-
բողջ օր մը մուրճեցնուի և նիգեցնուի աշխա-
տելէն վերջը, ետ կեցան ձեռնարկու-
թենէն։ ապա փորձեցին բոլոր կոստանդ-
նուպօլսոյ որմնագիրքը, և ամենքն հրա-
շալի պատին դիմաց յանօգուտս պար-
տասեալ ինկան։ Բայց այն պատը պի-
տի բացուի, պիտի բացուի այն օրն յո-
րում պղծեալ մայրեկեղեցին դարձցի 'ի
պաշտօն ֆրիստոսի, և այն ատեն պիտի
ելլէ անկէ յոյն եպիսկոպոսն, իրեն
քահանայապետական զգեստներն հա-
զած, սկիհը ձեռքը, զուարթադէմ, և
կելլելով խորանին աստիճաններէն, պի-
տի առաջ տանի պատարագն այն կէ-
տէն յորում թողուցեր էր, և այն օրը
կոստանդինոսի քաղաքին համար նոր
դարուց արշալոյսը պիտի ծագէ։

Ելլելու ժամանակ, տաճիկ մկկիթա-
պանը, որ մինչև այն ատեն ետնէս ե-
կեր էր երեբելով և յօրանջելով, տուաւ
մեզի ափ մը միւսիոններու կտորուանք,
որ քիչ մ'առաջ պատէ մը փրցուցեր
էր, և թարգմանը դրան վրայ արձանա-
նալով, Սուրբ Սոփիայի պղծուելուն
պատմութիւնը սկսաւ, զոր իրեն բեր-
նէն կտրեցինք։

Բայց չեմ ուզեր որ այլք իմ բերնէս
կտրեն զայն հիմա որ մայրեկեղեցւոյն
նկարագրութիւնը այն տեսարանին ա-
ռանձինն հանդամանքն յիսարծարծեց։

Հագիւ հազ առաւօտեան եօթին
ժամանակներն Տաճկաց պարիսպներէն
անցնելու լուրն տարածուած էր, ահա-
գին քաղմութիւն մ'ապաստաներ էր 'ի
Սուրբ Սոփիա, որ էին իբրև հարիւր հա-
զար անձինք՝ փախստական զինուորք,
կրօնաւորք, քահանայք, ծերակոյտք,
վանքերէ փախած հազարաւոր կու-
սանք, պատրկական ընտանիք իրենց

զանձերովը, Տէրութեան մեծամեծ
պատուակալք և իշխանք 'ի կայսերա-
կան տանէ, որ սրահներուն և միջա-
վայրին մէջէն կը վազէին, և կը խռո-
նէին յինուածոյն բոլոր թաքստոցաց
մէջ, խառնիխառն՝ առմկին, գերետաց,
'ի բանտից և 'ի մետաղաց ժայթքելոյ
չարագործաց խաժամուժից հետ, և բո-
լոր մայրեկեղեցին կը հնչէր արհաւիրաց
աղաղակօք, ինչպէս ամբոխաժողով
թատրոն մը հրդեհի մը բորբոքման
ժամանակ, երբոր միջավայրը, բոլոր
սրահները և բոլոր անդաստակները ի-
ռի խժկեցան, անջրպետեցին դռներն,
և առաջին վայրկենից ժխորին՝ յաջոր-
դեց զարհուրելի հանդարտութիւն մը։
Շատերը դեռ կը կարծէին որ յաղթողը
չէին համարձակեր պղծելու Սուրբ Սո-
փիա եկեղեցին, այլք կը սպասէին միա-
միտ ապահովութեամբ 'ի մարդաբէից
ազգեալ՝ Հրեշտակին երևնալուն, որ
բնաջինջ պիտի ընէր մուսուլմանեան
բանակն՝ դեռ նախամարտաց կոս-
տանդինոսի սենյակսաւ։ այլք, մեծ
գմբէթին չորս կողմի եղած տամալեաց
վրայ ելած, վտանգին յառաջելը պա-
տուհաններէ կը լրտեսէին, և ակնսար-
կութեամբք լուր կու տային հարիւր
հազար մեռելատիպ երեսաց, որ սրահ-
ներէն և միջավայրէն վեր կը նայէին։
վերէն կը տեսնուէր ահագին ճերմակ
ամպ մը, որ Պախսերնիէն մինչև ցիւռուն
ոսկեղէն կը ծածկէր պարիսպները. և
պարիսպներէն ասդին չորս փայլականա-
դէտ գիծեր, որ լուսայի չորս հեղեղաց
պէս տանց մէջէն կը յառաջէին, ընդ-
լայնելով և գուռավով, ծխոյ և բոցոյ մէջ։
Տաճկական բանակին ասպատակող
չորս թեկերն էին, որ յունական բանա-
կին տնկարգ մնացուածը իրենց առ-
ջէն կը հալածէին, և կը մօտենային
կողոպտելով և այրելով դէպ 'ի Սուրբ
Սոփիա, Զիարձակարանն և կայսերա-
կան ապարանքը։ Երբոր զօրաց յառա-
ջամարտիկք երկրորդ բլրոյն վրայ հա-
սան, յեղակարծուց հնչեցին եկեղե-
ցւոյն մէջ փողոց ձայնքը, և պակուցեալ
բաղմութիւնը անկաւ 'ի ծուր։ Բայց

նաև այն վայրկեաններուն, շատերը դեռ կը վտառհէին Հրեշտակին երևմանը և այլք կը յուսային որ յարգանաց և երկիրդի զգացում մը հրոսողքը պիտի կեցընէր Աստուծոյ նուիրեալ այն անգին շինուածոյն վեհափառութեան առջև: Այլ նաև այս վերջի պատրանքս չուշացաւ անհետ ըլլալու: Բողոց գոչիւնքը մօտեցան, զինուց և աղաղակաց խառնափնդոր շառալիւն մը՝ հազար պատուհաններէն ներս հորդան տալով, լեցուց զմայրեկեղեցին, և վայրկեան մը վերջը օսմանեան տապարաց առաջին հարուածքը թնդացին անգաւ տակաց պղնձակուռ դրանց վրայ: Այն ժամանակ այն անհուն ամբոխը մահուան ցուրտն զգաց, և ամենքն իրենք զիրենք Աստուծոյ յանձնեցին: Դռներն ջաղջախեալք կամ ելեալք ի ծղիւնեաց կործանեցան, և իէնիչերեաց, սպայից, ռոճկաւորաց, տէրվիշներու, չավուշներու վայրենի խառնիճաղանջ մը, փռուլով և արեամբ գանգեալ, պատերազմի, հափափման և պղծութեան մոլեգնութենէ այլափոխեալ, երեցաւ շեմին վրայ: Պաղպալուն գանձիւք մեծ միջա վայրին տեսեցնէն, զարմանաց և ցնծութեան բարձրաձայն աղաղակ մը փրցուցին. ապա կատաղի հեղեղի մը պէս ի ներքս հրոսեցին: Մաս մը կուսանաց, տրկնանց, պատրկաց, թանկագին գերեաց վրայ յարձըկեցաւ, որոնք ապշած յերկիրդէ, անմիջապէս բազուկնին տուին չուանաց և շղթայից, այլք՝ եկեղեցոյն ճոխութեանց վրայ թափեցան: Կողոպտեցան տապանակները, անդրիք տապալեցան, փղոսկրէ խաչելութիւնք ջայլախեցան, գոհար կարծուած միւսիւնք վաղակաւորաց հարուածներէն քանդեալք՝ փայլփլուն անձրևով պարեգօտից և բաց վեղարաց մէջ ինկան. առօթոց մարգարիտները, դաշնակաց ծայր

երէն ջարդեալք, յատակին վրայ ոտտոտեցին հալածեալք իբրև կենդանի իրք, և խածուածքով և դանակով յիրերաց յափշտակեալ. աւագ խորանն ոսկւոյ և արծաթոյ հազարաւոր կտուրուանք եղաւ. բաղմականներն, աթոռներն, ամպիոնն, դասին սինազարդ վանդակը իբրև քարէ հիւսէ մը փըշրեալք աներեղոյժ եղան: Եւ մի և նոյն ժամանակ չէին դադրէր յեկեղեցին գրոհ տալու, արինաշաղախ տարուբերքով, ասիական շոյիբքը. և քիչ ատենէն ուրիշ բան չի տեսնուիր բայց զխապտոյտ աղմուկ մ'արբեցեալ ելուզակաց, խոյրով և քահանայական զղեստիւք այլակերպեալ, որ օդուն մէջ սկիհներ և ճաճանչներ կը տատանէին, քաջըշելով գերեաց բազմութիւններ քահանայապետաց ոսկեղօծ գօտիներով կապած, աւարաբարձ ուղեղաց և ձիոց մէջէն, որոնք կը կոխտոէին արձաններու կտորներով, պատուտած աւետարաններով և սրբոց նշխարներով լցեալ յատակին վրայ: Խեղացնոր և սեղանակապուտ սանդարամետական պաշտօն մը խառն ընդ սարսափելի աղմուկի յաղթական գոռմանց, սպառնալեաց, խինջմանց, ծիծաղից, աղջկանց ճիւղ և փողոց հնչմանց հետ, ինչուան որ յանկարծակի ամենայն ինչ լռեց, և մեծագոյն դրան շեմին վրայ երեցաւ Մահմէտ Բ ձիաւոր, պարաւեալ իշխանաց, վզրուկաց և սպարապետաց ամբոխիւ մը, խրոխտապանծ և անդեղևուն իբրև Աստուծոյ վրէժխնդրութեան կենդանի պատկերն, և ասպանդակաց վրայ կանգուն կեցած, որոտադու ձայնով մը նոր կրօնից առաջին ձևն հնչեցուց աւերեալ մայրեկեղեցւոյն մէջ. — Աստուած է լոյսն երկնից և երկրի:

Կը շարունակուի: